

Аздабленне фасадаў будынка было вельмі сціплым і, магчыма, элементы яго дэкору паўтораны на першым паверсе корпуса В, каб падкрэсліць пераемнасць будаўнічых традыцый і захаваць памяць аб папярэднім каменным калегіуме. У той час калегіум становіцца значным і складаным архітэктурным ансамблем, які складаўся з каменных і драўляных пабудов і пачаў аказваць істотны ўплыў на фарміраванне архітэктурнага ансамбля гарадской гандлёвай плошчы.

Як і раней, Полацкі езуіцкі калегіум чакае новых даследчыкаў. Неабходны новыя архіўныя пошукі. Здабытыя археалагічныя матэрыялы і атрыманыя вынікі даследаванняў патрабуюць далейшага, больш глыбокага вывучэння і асэнсавання.

ЛІТАРАТУРА

1. Морель, А.К. История города Полоцка и возникновение здания Полоцкого кадетского корпуса / А.К. Морель. – Вильно, 1907.
2. Вікенцьевы, С.П. Полоцкі кадетскі корпус (історыі і агляд 75-летня яго існавання) / С.П. Вікенцьевы. – Полоцк, 1910. – 396 с., 43 табл. КП – 5 2457 2458.
3. Гліннік, В.В. Архітэктурны праект. Агульная пояснітельная записка / В.В. Гліннік, В.Д. Старостін. – Мінск, 2001. – Раздзел I. Аб'ект 06-98 ОПЗ.
4. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.
5. Архітэктурна Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце: у 4 т. / А.І. Лакотка [і інш.]; навук рэд. А.І. Лакотка. – Мінск: Беларус. навука, 2006. – Т. 2. XV – сяр. XVIII ст. – 626 с.
6. Белы, А. Plan von Rolocko anno 1707 / А. Белы // Спадчына 4. – 1998. – С. 12 – 16.
7. Гліннік, В.В. Лицензия № П-920/1 Благоустройство территории комплекса иезуитского коллегіума в г. Полоцке. Комплексные научные изыскания / В.В. Гліннік. – Мінск, 2004.
8. Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у г. Полацку ў 2000 г. / Д.У. Дук, С.В. Тарасаў // Архіў ін-та гіст. НАН Беларусі. – Воп. I. – Спр. № 1880. – С. 3 – 4.
9. Трусав, О.А. Памятнікі монументальнага зодства Беларусі XI – XVII вв.: архітэкт.-археол. аналіз / О.А. Трусав. – Мінск: Навука і тэхніка, 1988. – 160 с. іл.
10. Здановіч, Н.І. Полацкая кафля XVI – XVII стст. / Н.І. Здановіч // Гіст.-археалаг. зб. – 2001. – № 12. – С. 103 – 125.
11. Трусаў, А.А. Старонкі мураванай кнігі. Мануметальная архітэктурна эпохі феадалізма і капіталізма / А.А. Трусаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 191 с.
12. Литавар, В.В. Как построить печь, камин, баню / В.В. Литавар, Г.Л. Койданов. – Мінск, 1999.
13. Dąbrowska, M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII w. / M. Dąbrowska // Studia i materiały z historii kultury materialnej. – 1987. – Т. LVIII. – 270 s.
14. Заяц, Ю.А. Заславская кафля / пад рэд. Г. В. Штыхава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 62 с.
15. Кукуня, О. Аб'ект: історыко-культурная каштоўнасць іезуіцкага коллегіума в г. Полоцке (Корп. «Б» і «В») / О. Кукуня, В. Соболев // Історыко-архивные и библиограф. исслед. – Мінск, 2001. – С. 1.

«БЕЛЫЯ ПЛЯМЫ» ПОЛАЦКАЙ АРХЕАЛОГІІ І ГІСТОРЫІ

канд. гіст. навук, дац. С.В. ТАРАСАЎ

(Інстытут парламентарызму і прапрадмальніцтва, Мінск)

Першыя беларускія міфы, паданні, легенды, такія, напрыклад, як «Стаўры і Гаўры» ці «Легенда пра Белаполя», канкрэтна прывязваюцца да тэрыторыі, зямлі, на якой пачалі мешкаць продкі беларусаў. Прычым вельмі істотна, што гэтая тэрыторыя, апрача таго, што яе абабеглі міфалагічныя сабакі, ці абляцелі казанчыя птахі, яшчэ была абазначана і рэкамі: Дняпром і Дзвіной як не толькі натуральнымі межамі, але і шляхамі спачатку для звар'я, а потым і для людзей [1, с. 78 – 79].

Ад міфалагічнага мінулага ў беларусаў застаўся з большага толькі пантэон язычніцкіх багоў, ды нязменнае да сённяшняга дня жыццё па няпісаных правілах земляробчага календара. Змяняюцца разам з гісторыяй афіцыйныя і дзяржаўныя святы, нават дапаўняюцца новымі святамі царкоўныя каляндары, а вось Купала, Дажынкі, Юр'я, Каляды, Радаўніца-Дзяды – застаюцца нязменнымі. І гэта быў той крок, дзякуючы якому мы не толькі адзначыліся на абжытай нам зямлі, але і вызначыліся на ёй сваёй адметнасцю і непаўторнасцю.

Бадай самым ці не істотнейшым крокам для любога народа становіцца яго палітычнае вызначэнне ў абшарах існавання сабе падобных. І ён звязаны не толькі з хрэстаматычным вылучэннем моцных, багатых канцэнтрацыяй уласнасці ў абмежаваных колах і руках. Любая палітычная структура абвешчала аб

сабе ўвядзеннем кодэксаў законаў, правілаў, усталяваннем аўтакратычнай, альбо нават дэмакратычнай улады (прыгадем існаваўшыя храналагічна адначасова грэчаскую рэспубліку, Персію і Егіпет). Неад'ёмнай умовай дзяржаўнасці становілася пісьмовасць, справаводства, і выцякаючыя з усяго гэтага, дзяржаўныя структуры. Для сённяшніх даследчыкаў ужо не істотна, ці захавалася пісьмовасць таго ці іншага народа-дзяржавы, альбо ці здольны мы яго прачытаць, ці іначай кажучы, ці адлюстравана ў нечым пісьмовым рання храналагічная гісторыя. (Так, мы мала ведаем пра Месапатамска-Асірыйскую цывілізацыю ці Егіпетскую, нават навучыўшыся чытаць клінапісныя таблічкі і егіпецкія іерогліфы. Да сёння для нас загадка, нават пры наяўнасці пісьмовых крыніц, гісторыя фінікійцаў, Крыта-Мікенскай цывілізацыі ці, напрыклад, нубійцаў, на мове якіх гаварылі фараоны многіх дынастый, па прычыне немагчымасці прачытаць напісанае). Разам з тым у так званых мёртвых мовах іншых народаў паўстае гісторыя народаў суседніх. І менавіта па гэтых звестках, спалучаючы іх з матэрыяльнымі рэшткамі-артэфектамі, мы можам меркаваць аб гістарычным шляху і многіх народаў, і многіх дзяржаваў.

Да падобных народаў і дзяржаў можна аднесці і нас беларусаў. Не таму, што не мелі сваёй пісьмовасці ў самай далёкай старажытнасці, ці яна была не патрэбна ў сістэме дзяржаўнага кіравання. Апускаяючы праблему старажытнаславянскай дахрысціянскай пісьмовасці, так званых «чэрт і рэзаў», адзначым, што розныя значкі, сімвалы, як потым і літары, досыць часта сустракаюцца на археалагічных матэрыялах дахрысціянскай і раннехрысціянскай эпох. Тут хутчэй пытанне, кажучы сучаснай моваю, у матэрыяльных носьбітах інфармацыі тых часоў. І тое, што першае напісанае ў X стагоддзі слова на тэрыторыі Усходняй Еўропы звязана з імем полацкага князя Ізяслава (яго знакамітая пячатка) вельмі ярка паказальнік. Узгадаем яшчэ раз, што імя князя было, як прынята лічыць, перададзена ў гэтак званай кірылічнай (славянскай) графіцы, але ў грэцка-візантыйскім гучанні: «Изос(ла)озо» [2, с. 114 – 136]. (Дарэчы, сёння ўжо можна і дыскутаваць, ці кірылічнымі літарамі тое было напісана. Ці не была грэцкая мова афіцыйна моваю не толькі царквы, але і справаводства на землях усходнеславянскіх дзяржаў, як потым падобна стала латынь у Рымскай імперыі і імперыі Карла Вялікага, а старабаўгарская ў нас?) Так ці іначай, але менавіта ў дзяржаўных адносінах, справаводстве, сферы міжнародных адносін (пячатка Ізяслава прывешана была да нейкага дакумента, а знойдзена ў Ноўгарадзе) гэтая пячатка першы матэрыяльны факт таго, што Полацк быў не шараговым горадам у Гардарацы, а цэнтрам самастойнай паўнавартаснай дзяржавы. Апрача вядомых летапісных падзей, менавіта гэтая пячатка другой паловы X стагоддзя сведчыць аб Полацку як месцы, з нетраў якога выйшаў цэлы народ, утварыўшы дзяржаву і нацыю.

У сучаснай гістарычнай навуцы, а таксама ў такіх навуках, як этналогія, археалогія, лінгвістыка, назапашана дастаткова многа факталагічнага матэрыялу. Зразумела, што ён будзе збірацца і надалей. Аднак ужо некалькі гадоў таму, можа нават дзесяцігоддзям, усё ярчэй паўстае пытанне не аб вывучэнні фактаў саміх па сабе, а аб кантэксце, у якім яны існуюць. Глыбінныя зрэзы факталагічнай структуры, спробы разгледзіць сацыяльныя ці эканамічныя адносіны ў межах аднаго супольніцтва, ці металаграфічны, спектральны і іншы аналіз прыладаў працы, яшчэ адказваюць на пытанне «ЯК», але не тлумачаць «ЧАМУ».

За многія гады вывучэння Полацка па крыніцам летапісным і археалагічным мы з пэўнай верагоднасцю робім рэканструкцыю ўзнікнення і існавання горада на працягу болей тысячы гадоў. Мы ведаем з большага, як пачынаў будавацца Полацк, як ён разрастаўся, як паўставалі ягоныя пасады ў розныя стагоддзі, як жылі гараджане і наблітэт. Як і што елі, дзе спалі, чым займаліся, як кахаліся, спрачаліся і судзіліся. У што верылі, каму верылі, а каму не, на каго хадзілі паходамі, ад каго бараніліся. Ведаем паіменна многіх славурых палачанаў, ганарымся імі і шануём іх. Але вось некалькі фактаў, існуючых у гістарычнай храналогіі горада і краіны, але абсалютна не зразумелыя і не растлумачаныя да сёння: Якое стагоддзе лічыць пачаткам існавання Полацка як горада? Кім быў першы полацкі князь? Дзе археалагічныя сведчанні існавання горада ў IX стагоддзі? Чаму Рагнеда спрабавала забіць Уладзіміра пасля столькіх гадоў сумеснага жыцця? Што рабіў Усяслаў Чарадзея апошнія 20 гадоў свайго жыцця? Кім і адкуль былі першыя полацкія хрысціяне і святары, і дзе манастыры IX – XI стагоддзям? Куды падзеўся археалагічны пласт горада XIV – XVI стагоддзям? Навошта Еўфрасіння выправілася ў паломніцтва? Чаму Скарына скончыў жыццё садоўнікам у Празе, а Семеон Полацкі ў Маскве? Нарэшце, дзе полацкія летапісы і берацкія граматы, не кажучы пра сапраўдны Еўфрасіньеўскі крыж? На чым пісалі палачане ў раннім сярэднявеччы? Які характар мела ў горадзе рамесніцкая вытворчасць? Як паміж сабою суадносіліся рамяство, гандаль і сельская гаспадарка? Пытанні можна было б доўжыць. Але адказу на большасць з іх у самім Полацку, як гэта не дзіўна, мы можам і не знайсці.

Застаецца толькі спроба вызначэння кантэкстных уплывовых фактараў, якія адыгрывалі ролю ў фармаванні той ці іншай з'явы. Напрыклад, Чаму Полацк узнік менавіта ў сутоцы Дзвіны і Палаты? З пункту гледжання паходжання назвы – зразумела. Аднак, чаму менавіта адсюль пачалося складанне магутнай дзяржавы, а не з Віцебска, Друі ці Дзісны, якія знаходзіцца ў аналагічных прыродна-геаграфічных умовах. Чаму гэтая дзяржава пачала будавацца на поўначы, сярод гушчароў і камяністых палёў, з непрацяглым летам і паніжанымі сярэднегадавымі тэмпературамі, а не вакол, напрыклад, горада на Менцы – першапачатковага Менску, і тым больш не з Турава. Можа справа ў тым, што прыродны, безумоўна, важкі фактар быў не галоўным. Тады які?

Аб гэтых фактарах мы пагаворым крыху ніжэй. А зараз найперш аб пытаннях, якія застаюцца ў археалогіі Полацка. Нягледзячы на тое, што за апошнія дзесяцігоддзі значна прасунуліся нашы веды аб тапаграфічным развіцці горада, застаецца яшчэ вельмі многа пытанняў.

Сярод іх на першае месца мы вылучылі б пытанне аб найстаражытнейшым цэнтры IX стагоддзя. Не ставячы пад сумненне ролю знойдзенага А. Ляўданскім гарадзішча, мы да сёння не можам сказаць аб ягоных рэальных памерах і тапаграфічнай структуры (як вонкавай, а яшчэ менш, унутранай) у часы Рагвалода. Не выклікае сумненняў, што яно было большым за той прыняты на сёння 0,85 га. Як мы даводзілі ў сваёй манаграфіі, пачатковае гарадзішчы было мысавага тыпу [3, с. 36, 61 – 62]. У гэтай сувязі таксама застаецца пытанне аб характары пасадаў старажытнага Полацка адзначанага часу. Калі з пасадам на тэрыторыі сучаснага сталыёна «Спартак» больш-менш усё зразумела, то ўзнікае вялікае пытанне аб ролі і месцы ў тапаграфічнай структуры горада адкрытага Г. Штыхавым пасада каля Чырвонага моста. Па-першае, яго тэрыторыя вельмі абмежавана; па-другое, ён не мае абарончых збудаванняў; па-трэцяе, на ім не зафіксавана рамесная дзейнасці. У гэты ж храналагічны перыяд трапляе і Запалоцкі пасада, прынамсі тымі матэрыяламі, праўда нязначнымі, якія можна аднесці да X – пачатку XI стагоддзя. Ён надзвычай аддалены ад пачатковага гарадзішча, якое заставалася на гэты час цэнтрам горада. Верхні замак яшчэ не існаваў. Дакладней не існаваў у тым выглядзе, каб быць абаронцаю Запалоцкага пасада. Нашто ў такім выпадку на самым відавочна было забудоўваць гэты пляц, адкрыты для любога рабаўніцтва і нападу? Можна, на пачатковым этапе Запалоцце зусім і не было пасадам, а своеасаблівым адкрытым паселішчам-спадарожнікам?

Верхні замак і структура горада XI – XIII стагоддзяў. Тут найбольш яўнай белай плямаю з'яўляецца сам замак і яго памеры. У любым выпадку ў адзначаны час ён быў меншым за той, які сёння разумецца пад замкам. Доследы М. Каргера, Г. Штыхава, Вас. Булкіна, Д. Лука і аўтара паказалі надзвычай нераўнамернае распаўсюджанне культурных адкладаў на гэтай тэрыторыі. Прычым гэтая розніца, напрыклад, паміж пляцамі ў заходняй і ўсходняй частцы замка складае да 3 – 4 м. Да таго ж і характар слоя, яго насычанасць артэфактамі і іх уласны характар абсалютна розныя. Такое ўражанне, што мы маем дзве абсалютна асобныя тапаграфічныя структуры, якія былі аб'яднаны ў адно цэлае толькі ў XV – XVI стагоддзях.

У гэтым жа кантэксце адзначым, што значная частка тэрыторыі Верхняга замка зусім не вывучана. Найперш гэта адносіцца да так званай Машны. Месца надзвычай цікавае тапаграфічна. Нагадвае замак у замку. Відаць не выпадкова падчас штурма горада ў 1579 годзе С. Баторый выбраў менавіта гэтае месца. Да таго ж трэба адзначыць, што і княжацкі царам знаходзіўся ў некаторай ступені бліжэй да Машны, чым да Сафійскага сабора.

Практычна не вывучаны археалагічна на сёння абарончыя збудаванні Верхняга замка (як, дарэчы і Ніжняга). Нашымі доследамі былі знойдзены толькі рэшткі ўмацавання замкавых схілаў і мяркуемых фрагментаў гародняў [3, с. 40]. Па тапаграфічных і матэматычных разліках вядомы і месцы знаходжання былых абарончых вежаў. Аднак ніводная з іх археалагічна не даследавана. У наш час ёсць тэндэнцыя рабіць рэканструкцыі старажытных абарончых умацаванняў. На жаль, часцей яны нагадваюць (як у Мазыры) дзіцячыя папешныя гарадкі. Рабіць нешта падобнае ў Полацку, без правядзення аднаведных раскопак – невуцтва і глупства. З улікам неаднаразовай перабудовы полацкіх абарончых вежаў, нават змянення іх колькасці, на наш погляд, найбольш цікавым і перспектыўным было б даследаванне праяздной вежы на Запалоцце, Каралеўскай – у бок Вялікага пасада і, па магчымасці, Варварынскай вадзяной.

Таксама, калі размова ідзе аб Верхнім замку, застаюцца пытанні аб магчымай наяўнасці на яго тэрыторыі неведомых да сёння манументальных пабудов. Яшчэ А. Ляўданскі знайшоў у 21 м на паўднёва-ўсходнім баку ад Сафіі рэшткі старажытнай сцяны з плінфы. А. Мітрафанаў пісаў, што сцяна не даследавалася і была засыпана. Месца гэтае таксама не даследавалася. Аднак у камунікацыйных равах, якія праходзілі ў гэтым баку ў 90-я гады XX стагоддзя, кладак не зафіксавана. Адно асобныя фрагменты плінфы. Магчыма, першыя даследчыкі памыліліся з накірункам. Каб гэта было ў паўднёва-заходнім баку ад Сафіі, то сапраўды, А. Ляўданскі мог наткнуцца на рэшткі базыліянскага кляштара, дзе ў падмурку другасна выкарыстоўвалася сафійская плінфа. У 90-х гадах мы даследавалі гэтыя падмуркі. Але найбольшым аргументам на карысць наяўнасці на Верхнім замку новых манументальных пабудов (апрача ізаграфічных матэрыялаў XVI – XVII стст.) можа быць то, што менавіта тут фарміравалася галоўная гарадская плошча. Актыўнае будаўніцтва XII стагоддзя наўрад ці магло пакінуць на галоўным гарадскім пляцы толькі храм-прататып смаленскага Міхаіла Архангела і княжацкі царам. Апошнія разам з Сафійскім саборам не пакідаюць уражання завершанасці ансамбля, яго гармоніі. Аргументам можа быць і тое, што і ў больш познія часы храмы будавалі ў замку. Напрыклад, Полацкая Рэвізія згадвае ў 1552 годзе царкву дворную Святога Міколы, наданне князя Андрэя Альгердавіча. Згадайма, што і езуіты першую сваю драўляную царкву ў 1580 годзе таксама будавалі ў Верхнім замку. Таксама ў тым жа 1552 годзе Рэвізія згадвае Машоначны манастыр Уваскрэсення Хрыстова. А гэта ўжо непасрэдна тэрыторыя Верхняга замка. Яшчэ адным аргументам можа быць тое, што ў XII стагоддзі будаваліся шматлікія прыдзелы і крыпты да Сафійскага сабора, вывучаныя раскопкамі Вал. Булкіна. У адзін з гэтых «галубцоў» і ўцякла да цёткі Раманны Еўфрасінія Полацкая.

Паколькі размова аб манументальных пабудовах Полацка ранняга перыяду, то трэба адзначыць, што і тут хапае «белых плямаў». Пытанне аб архітэктурных і іншых асаблівасцях Сафіі мы апусцім. Тут працы хопіць яшчэ на многія гады, нават пры магчымасці дакрануцца да самога помніка. Аднак не ўсё зразумела з іншымі помнікамі. У першую чаргу гэта тычыцца храма на Рву, на Стрэліцы Ніжняга замка, Вялікага храма і Пятніцкага храма-пахавальні Бельчыцкага манастыра, храма-пахавальні Спасаўскага манастыра. Гэта архэалагічна знойдзеныя аб'екты. Але казаць, што праведзеныя на гэтых помніках раскопкі далі вычэрпную інфармацыю, не выпадае. На нашу думку, яны патрабуюць паўторных доследаў з выкарыстаннем сучасных методык, прыягненнем замежных спецыялістаў у галіне архітэктурнай археалогіі.

Асобная размова аб архітэктурных помніках, чыя прысутнасць у Полацку вядома, але не канкрэтызавана. У першую чаргу гэта тычыцца манастыра Іаана Праддечы на Востраве і храма-трыконха Бельчыцкага манастыра. Сюды мы б дадалі і лакалізацыю мужчынскага манастыра ў Бельчыцы, заснаванага Ёўфрасініяй. Дзве апошнія пазіцыі вельмі праблематычны з пункту гледжання іх якой-небудзь захаванасці. Але што тычыцца манастыра на Востраве, то яго пошукам мала што замінае, апрача адсутнасці сучаснай пошукавай апаратуры (у першую чаргу маюцца на ўвазе геарадары). Нават месца яго знаходжання з вялікай доляй верагоднасці можна вызначыць, як тэрыторыя сучаснай доследнай станцыі юнатаў.

Да адкрытых пытанняў полацкай археалогіі можна аднесці і развіццё тапаграфічнай структуры пасадаў. Нягледзячы на значныя зрухі ў гэтым накірунку, за апошнія дзесяцігоддзі агромністыя плошчы так і засталіся не вывучанымі. Толькі па картаграфічных даных сёння мы вызначаем межы пасадаў. Агульная тэрыторыя больш-менш паддаецца ўліку. Аднак дэталі адсутнічаюць. Знойдзеныя абарончыя сцяны XI стагоддзя на плошчы Свабоды і яе магчымы працяг на тэрыторыі сённяшняга ўніверсітэта не даюць паўнавартаснай карціны гарадской тэрыторыі гэтага часу. А абарончыя збудаванні XVI – XVII стагоддзяў на Вялікім пасадзе, апрача магчымых фрагментаў Кутняй вежы побач з сучасным музеем прыроды, – мізэрны вынік. Тут было б вельмі цікава (з улікам таго, што картаграфічная лакалізацыя прысутнічае) знайсці рэшткі абарончых сценаў, гандлёвых радоў, нарэшце, і ратушы.

Папярэдняе даследаванне аўтара і Д. Дука яскрава паказалі характар забудовы і сацыяльны статус насельнікаў цэнтральнай часткі Вялікага пасада ў XII – XVII стагоддзях [4, с. 222 – 236]. Аднак ці распаўсюджваюцца гэтыя характарыстыкі на пасады ў цэлым? Ці былі на яго тэрыторыі развіты іншыя рамёствы так, як залатарства? Можа, кавалёў ці гарбароў тут у прынцыпе не існавала? Можа, гэтыя сацыяльныя слаі старажытнага Полацка табарыліся ў Запаложні і Задзвінні?

Агульнай белай плямаю ў полацкай археалогіі з'яўляецца лакалізацыя гарадскіх прыстаняў на працягу ўсёй яго гісторыі. Апрача фотаздымкаў XIX – пачатку XX стагоддзя, картаграфічных адзнак, мы не маем нічога. Тым больш што гэта быў найгалоўнейшы элемент не толькі транспарціроўкі тавара, але і ўсёй гарадской эканомікі, ажно да з'яўлення чыгункі. Канешне, можна меркаваць, што адной прыстані як такой не было. Магчыма, яна расцягвалася па абодвух берагах Дзвіны ў гарадскіх межах і, магчыма, паза імі. Але дынаміка развіцця гэтага гарадскога і эканамічнага элемента абсалютна не высветлена, апрача ўскосна паказваючых на яе гарадскіх «узвозаў» ад правага берага ў цэнтр Вялікага пасада. Свае ўласныя прыстані павінны былі быць блізка Бельчыцкага і Праддечанскага манастыроў, у Струні. магчыма, нават і на Палаце ажно пад Спасаўскім манастыром, пакуль не былі збудаваны млыны.

Асобная размова аб манументальных пабудовах часоў развітага сярэднявечча, у першую чаргу манастыроў і храмаў. З 13 манастыроў (улічваючы і тыя, што былі заснаваны раней) мы ведаем месцазнаходжанне толькі сямі. З існаваўшых па пісьмовых крыніцах 22 храмаў больш-менш дакладна можам меркаваць аб пяці. Што ўжо казаць аб такіх агульнагарадскіх пабудовах, як лазня, капніца, важніца, млыны і ратуша з гандлёвымі радамі. Магчыма, ад асобных гэтых элементаў гарадской забудовы сёння і ў зямлі нічога не захавалася. Аднак мы не ведаем, якія з іх былі будаваны з дрэва, а якія з цэгла і каменю. У апошніх значна больш шанцаў захавання хоць бы ў фрагментах.

Сярод іншых «археалагічных белых плямаў» можна было б адзначыць пытанні аб паселішчах на правым беразе Палаты (раён сучаснай вуліцы Міронавай), аб гарадскіх могілніках IX – XIII стагоддзяў, аб адкрытых паселішчах у непасрэднай блізкасці да горада, практычную адсутнасць у горадзе культурных напластаванняў XIV – XV стагоддзяў і некаторыя іншыя. У суме недастатковасць нашых ведаў (ці будуць яны калі-небудзь дастатковымі?) у спалучэнні з абмежаванай колькасцю іншых крыніц, спараджае масу пытанняў ужо непасрэдна па полацкай гісторыі. У тым ліку аб умовах і прычынах узнікнення самога горада.

Большасць навукоўцаў сёння пераканана, што ўзнікненне гарадоў перш за ўсё звязана з вытворчымі і сацыяльнымі фактарамі: адзяленне рамяства ад земляробства, сацыяльным расслаеннем грамадства [5, с. 51 – 65]. Важным таксама называецца зручнае размяшчэнне гарадоў на галоўных, а потым і другасных гандлёвых шляхах. Маюцца факты заснавання гарадоў князямі, ці вырастанне гарадоў з феадальных сядзіб. Аднак, якая з гэтых прычын адыграла першасную ролю, дала штуршок не проста ўзнікненню вялікага горада, але прывяла Полацк на вяршыню дзяржаўнай піраміды, паставіла ў цэнтр вялікага палітычнага і сацыяльна-эканамічнага арганізма?

Мы не возьмем на сябе смеласць даць адназначны адказ на гэтае пытанне. Мы можам толькі паспрабаваць пашукаць перспектывыя накірункі вызначэння кантэксту, у якім дадзены факт фарміра-

іаўся і адбыўся. Найперш трэба ўважліва аднесціся да агульнаеўрапейскіх працэсаў другой паловы першага тысячагоддзя па нараджэнні Хрыста. Ішла цывілізацыйная трансфармацыя так званых «варварскіх» народаў па шляху этнічнай кансалідацыі, стварэння пачатковых дзяржаўных структур, паглынання і асіміляцыі дробных і слабых этнасаў. Калі глядзець на гэта яшчэ шырэй, то працэс можна параўнаць з сваямі цунамі, прычынаю якіх стаў культурна-цывілізацыйны землятрус прыблізна пяцітысячагадовай даўніны, які здарыўся амаль адначасова ў Міжрэччы і Кітае. Праз тысячагоддзі хвалі нарэшце дасягнулі і нашай Еўропы. Як вядома, цунамі становіцца мацнейшай, па меры таго, як яна падыходзіць да мелказоддзя. Яна набірае моц, паглынаючы на сваім шляху энергетычную моц усёй вады. Ад пачатку, умоўна кажучы, – вынайздзенага ў Месапатаміі кола і клінковай пісьменнасці – да прынятага ў Рыме і Візантыі хрысціянства, разам з асноўнымі прыкметамі дзяржаўнага будаўніцтва, хваля ўяўляла агромністы комплекс (кантэкст) існавання цывілізацыі і чалавечага грамадства. Дарэчы, усходняе культурна-цывілізацыйнае «цунамі» ў Кітаі, Індыі і Манголіі ўтварылася падобным чынам, але «дакацілася» да нас толькі ў XII стагоддзі з мангольскім нашэсцем. Спазнілася крыху.

І вось, натуральна, перад Цэнтральна-Усходняй і Паўночнай Еўропай (франкамі, галамі, скандынавамі, усімі славянамі і балтамі, угра-фінамі і г.д.) паўстае натуральнае пытанне выбару: альбо будаваць свой «каўчэг» і далей плыць на гэтай хвалі цывілізацыі, альбо быць змытымі з твару зямлі і гісторыі.

Нам ужо даводзілася пісаць аб дынаміцы ўтварэння новых еўрапейскіх нацыянальных дзяржаў у V – X стагоддзях [6, с. 140 – 152]. І ў кожным выпадку ў кожнага народа была свая матывацыя. Але агульным для ўсіх першасным крокам было прыняцце хрысціянства. Вера ўводзілася зверху – валявым палітычным рашэннем. І пры гэтым, трэба заўважыць, ініцыятарамі выступалі не абавязкова самыя моцныя і ўплывовыя каралі, князі, канунгі і ўвогуле правядыры. Ініцыявалі тыя, хто бачыў перспектыву, хто спадзяваўся (і не дарма) на падтрымку той самай цывілізацыі. Рэальна ні нарвежскі, ні польскі, ні рускі князь не кантралявалі цалкам на момант прыняцця хрысціянства этнічныя абшары сваіх будучых краін. Некаторыя нават залежылі ад рашэнняў народных сходаў. Аднак калі раней яны былі роўнымі сярод роўных, то зараз імгненна (у гістарычным маштабе) паднімаліся да ўзроўню тагачаснай ім агульнаеўрапейскай цывілізацыі.

З гэтага пункту гледжання ёсць падставы меркаваць, што і першы вядомы па летапісах полацкі князь Рагвалод, натуральна, і ягоная дачка ўжо былі хрысціянамі. Полацк канца X стагоддзя мог быць цэнтрам распаўсюджвання новай веры. Вера яшчэ не будучы прынятаю ў Кіеве афіцыйна, усталявалася там значна мацней (узгадаем і першых кіева-пячорскіх манахаў-варагаў, і княгіню Вольгу), чым у Ноўгарадзе. Што, магчыма, і паўплывала на шлюбны выбар Рагнеды паміж кіеўскім Яраполкам і наўгародскім Уладзімірам. Полацк X стагоддзя (а можа і IX), верагодна, таксама быў першымі айчыннымі варотамі да веры. Для XI стагоддзя факт ужо бяспрэчны.

Але, відаць, не толькі ідэалагічны кантэкст абумовіў беларускі полацкі пераход да цывілізацыі і дзяржаўнасці. Распаўсюджванне шлюбных інавацый патрабуе шляхоў і носьбітаў. Прычым сам па сабе рух, нават ва ўмовах XXI стагоддзя мае характар перацякання вады ў дзвюх злучаных сасудах, пакуль узровень вадкасці не ўраўнаважыцца. А гэта значыць што ўсюды, маючы нешта сваё, мы не маем чагосьці, што ёсць у суседа. Дарэчы, многія гісторыкі, асабліва з эканамічным ухілам, лічаць, што надмуркам сучаснай цывілізацыі ёсць эканамічна-гандлёвыя адносіны паміж краінамі і народамі [7, с. 16 – 17]. Безумоўна, рацыя ў гэтым пасылце ёсць. Іншая справа, што яна разглядае выключна матэрыяльны бок развіцця цывілізацыі ў цэлым. А гэта, як мы ўжо неаднойчы пераканаліся на ўласнай гісторыі, не ёсць аб'ектыўна поўны шлях для спасціжэння існасці.

Тым не менш сярод беларускіх гарадоў Полацк першым згадваецца ў летапісе. І гэта нягледзячы на тое, што матэрыяльныя (археалагічныя) сведчанні існавання падобных раннегарадскіх паселішчаў таго ж часу ёсць і ў Віцебску, і ў Менску на р. Меншы. Звернем увагу на кантэкст існавання Полацка на першых старонках летапісу: ён згадваецца і звязваецца з іншымі гарадамі – Ноўгарадам, Ізборскам, Псковам, Смаленскам, Старой Ладагаю, нарэшце, з Чарнігавым і Кіевам. Падобныя ланцужкі лёгка чытаюцца таксама ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе прыблізна таго ж часу, ці на стагоддзе раней: Гданьск – Калабжэг – Шчэцын – Уседом – Стары Любек, Бруге – Кёльн – Майнц – Нюрнберг – Вена, Кале – Руан – Парыж – Ліон – Марсель і г.д. З гэтага вынікае, што ўмовы і прычыны стварэння (узнікнення) гэтых гарадоў, іх унутраныя сувязі мелі аналагічны кантэкст. І такім матэрыяльным, эканамічным кантэкстам на той час мог быць толькі гандаль.

На тэму гандлёвых сувязяў беларускіх гарадоў з замежжам, аб таварным і грашовым абарачэнні маецца розная літаратура [8]. І тое, што тавараабмен праходзіў па марях і рэках, таксама пярэчанняў не мае. Аднак цікава іншае, што тагачасныя гарады разглядаліся не як першы ці апошні прытулак гандлёвага каравана, а ў якасці перавалачнай базы – факторыі (накштальт Біркі ці Хэдэб'ю і інш.) [9, с. 57 – 62]. Гэта тычылася і Полацка. З крыніц XIII – XVI стагоддзяў, якія безумоўна грунтаваліся на больш ранняй традыцыі (знакамітае полацкае «старыны не рухаем, навіны не ўводзім»), вядома, што замежным купцам забараняўся дробны гандаль у гарадах Полацкай зямлі, толькі оптавы. З гэтага выцякала, што набыць

паўднёвыя аксаміты, розныя пацеркі і бразготкі візантыйскага ці кіеўскага паходжання, мячы і іншую зброю з Нямецчыны і Скандынавіі можна было толькі ў полацкіх купцоў, прыехаўшы непасрэдна ў Полацк, ці чакаючы, калі купцы дабярэцца да «глыбінкі». Такім чынам, мы сутыкаемся з першай эканамічнай манополіяй на тэрыторыі нашай краіны, якая праіснавала не менш паловы тысячагоддзя.

Аднак жа існаваў і адваротны рух тавараў. З Полацка ва ўсе бакі вывозіліся скуры, футра, пянька, паташ, харчовыя прыпасы і г.д. І вывозілася зноў жа не дробнымі і буйнымі вытворцамі, а тымі ж полацкімі гандлярамі-манапалістамі. Апрача задзейнічанага ў гэтай справе адміністрацыйнага княжацкага рэсурса, былі і аб'ектыўныя эканамічныя падставы. Якія рамеснікі, якія вясковыя абшчыны маглі сабе дазволіць будаўніцтва ладзей і стругаў, а тым больш выпраўляць сваіх работнікаў на гандаль за тысячы кіламетраў на тэрмін ад года да некалькі гадоў? Рэальны сплаў па еўрапейскіх унутраных рэках, як паказалі эксперыменты, мог адбывацца толькі два, а то і адзін раз на год па высокай вясновай ці восеньскай вадзе [10]. Такім чынам, ва ўсіх буйных дзяржаватворчых гарадах Еўропы, у тым ліку ў Полацку, канцэнтраваліся агромністыя па мерках тых часоў прыбыткі у абмежаваных руках гандляроў. Князь з дружнаю, гарантуючы бяспеку гэтаму працэсу, фактычна жыў на працэнты з яго.

Са школьных падручнікаў усе ведаюць пра так званыя княжацкія «кармленні» – збор даніны па вёсках і падначаленых «малых» гарадах. Але нідзе нам не даводзілася бачыць адказу на пытанне: а навошта князю такая агромністая колькасць харчоў і розных вырабаў пры надзвычай абмежаваным грашовым абарачэнні? Адказ на павярхні – князі імі гандлявалі, пакідаючы сабе толькі частку харчоў і вырабаў, абарачаючы астатняе ў грошы, каштоўнасці, так званую казну. І пры гэтым асноўны грашовы прыбытак зноў-такі заставаўся ў руках гандляроў.

З гэтага пункту можна іначай паглядзець на факт існавання буйных грашовых скарбаў, як, напрыклад, знакаміты полацкі з-пад Каз'янак [11, с. 109]. Можа, гэта не схаванка дзвінскіх рабаўнікоў (надзіва блізка ад горада і небяспечна), а схаваны і перыядычна папаўняемы самімі гандлярамі «чорны нал», які не абкладаўся княжацкім падаткам? Прынамсі, дакумент 1765 года пакінуў нам пералік тавараў, якія вывозіліся і ўвозіліся палачанамі кантрабандаю. Вывозіліся: медзь, латунь, жалеза, футра, мыла, чай, воск, сала, скуры, рыба, палатно, украінскі тытунь, мёд. Завозілі жэмчуг, шорнбергскую галантарэю, грызэт, аксаміт, камзолы, англійскія баваўняныя тканіны, шатландскае сукно, шоўк, шаўковую пражу, залатыя галуны, палотны швабскія і галандскія, кісею, батыст, шаўковыя панчохі і чапцы, англійскія і французскія сагаты. Вялікая колькасць маскоўскіх гандляроў прыежджала да Полацка, карыстаючы яго ў якасці транзітнага пункту далей у Еўропу. Была распрацавана цэлая сістэма, як абмінаць мытні на рэках і азёрах, лясках і балотах; былі адпрацаваны коштвы за выкарыстанне коней і іншыя паслугі на гэтым шляху. Маскоўскі гандаль быў асабліва актыўным. Абмінаючы мытні, ён пакідаў казну Вялікага княства Літоўскага без значных прыбыткаў. Напрыклад, на Зэльвенскай ярмарцы ў 1765 годзе футраў прадавалася на мільён злотых, а ў дакументах было зафіксавана толькі на 220 тыс. злотых. У гэтым годзе па ўсіх мытнях на тэрыторыі Беларусі было сабрана падаткаў на 243 тыс. злотых. З іх на Полацкую мытню прыйшлося ўсяго толькі 655 злотых, або 0,27 % [12, с. 172]. Наўрад ці гэтая лічба аб'ектыўна сведчыць пра аб'ём гандлёвых аперацый у Полацку. Бо яшчэ ў 1506 – 1507 гадах, да прыкладу, Полацк даваў 20 % падаткавага збору з усіх гарадоў ВКЛ. А гэта былі не толькі гарады сучаснай Беларусі, але і Смаленск, і Кіеў, Коўна, Уладзімір Валынскі і інш.

Так ці іначай, можна пэўна сцвярджаць, што і месца, дзе ўзнік Полацк, і яго адміністрацыйная інфраструктура былі надзвычай зручнымі для гандляроў захаду, поўначы і ўсходу. А гораду і ствараемай вакол яго дзяржаве прыносіла рэальны матэрыяльны прыбытак, упэўненасць і магутнасць. Не дзіва, што за многія гады археалагічных раскопак, з раскапаных гарадскіх забудов і сядзіб найбольш яскрава і дакладна вылучаюцца не кавалі ці ганчары, ці шорнікі і інш. (што характэрна для большасці другасных гарадоў сярэднявечча), а менавіта залатары-ювеліры. Бо менавіта яны ў першую чаргу жылі з перапрацоўкі прывазной сыравіны. І прыкладаў таму безліч: неапрацаваны прыбалтыйскі бурштын, оўручскі шыферны сланец у нарыхтоўках, каўказская медзь і бронза, зборачныя дэталі нямецкіх мячоў і г.д. Пават знойдзена адна ліцейная форма, у якой полацкі залатар спрабаваў зрабіць аналаг арабскага куфічнага дырхема. Можа ў якасці ўпрыгожвання-падвескі, а можа і натуральнай фальшывай манеты.

Два разгледжаныя вышэй кантэксты ўзнікнення і жыцця Полацка ў IX – XI стагоддзях не маглі натуральным чынам не выклікаць трэці – палітычны. Ён вынікаў з таго, што падобным шляхам ішлі ўсе еўрапейскія гарады, якім наканавана было стаць сталіцамі дзяржаў; у выпадку Полацка, канечне, ён фармаваўся пад уплывам найперш суседзяў. Тут мы свядома апусцім пытанне этнагенезу славянскіх, балцкіх і фінскіх плямёнаў на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Як і тое, якім этнасам, уласна кажучы, былі палачане: славянамі, балтамі ці «субстратам» [13]. Істотна іншае, што ўжо да XII стагоддзя ўлада Полацка распаўсюджвалася цалкам альбо часткова на тэрыторыі ўсіх пералічаных этнасаў: уласна крывічоў, дрыгавічоў, яцьвягаў, ліваў, латгалаў, дайноў і г.д. Таму можна казаць, што палітычны працэс ішоў таксама і ў кантэксце поліэтночнай кансалідацыі. Але палітычная складовая паступова выходзіла на першыя пазіцыі.

Факты палітычнай і культурнай гісторыі Полацкай зямлі добра вядомы і няма патрэбы іх паўтараць. Але толькі на першы погляд здаецца, што тут усё зразумела і ясна. Зададзім сабе пытанне: ці ёсць нешта адметнае сярод агульнага гістарычнага кантэксту, што вылучыла менавіта Полацк і ачоленую ім дзяржаву ў якасці правобразу сённяшняй Беларусі? І тут мы знойдзем некалькі цікавых фактаў.

Першае. Да 1104 года мы не маем на тэрыторыі Полацкай зямлі сведчанняў аб княжацкіх міжусобных спрэчках і войнах паміж прадстаўнікамі Рагвалодавічаў-Усяславічаў. Можна, хто скажа, што іх не магло быць з прычыны пераемнасці ўлады на лініі Рагвалод – Рагнеда – Ізяслаў – Брачыслаў – Усяслаў, бо ўсе пералічаныя з’яўляліся адзінкавымі дзецьмі ў сям’ях пасля Ізяслава Уладзіміравіча. Але захаваныя летапісныя крыніцы ў адносінах да Полацка называюць толькі спадкаемцаў княжацкага стала, без пералічэння ўсіх нашчадкаў. Гэта не характэрна для летапісаў увогуле, калі размова ідзе, напрыклад, аб кіеўскіх і іншых так званых «рускіх» князях. Цяжка павяршыць, што ў Ізяслава і Брачыслава было па адным дзіцяці ў сям’і (пытанне – кім быў малалетні Усяслаў, што памёр у 1003 г.). У Рагвалода – 3, ва Уладзіміра – 12 (у тым ліку ад Рагнеды – 6), Усяслава – 4. Тое ж прыблізна і ў кіеўскіх князёў. Значыць, у летапісным кантэксце мы можам бачыць хутчэй не сямейны склад княжацкай дынастыі пачатковага перыяду, а толькі прадстаўнікоў-правадыроў Полацка і дзяржавы. Такім чынам, да факту адсутнасці ў гэты перыяд унутрыполацкіх княжацкіх спрэчак (больш зразумелыя як войны і сутычкі) можна дадаць антытэзу – паразуменне і ўнутраны лад сярод прадстаўнікоў княжацкай дынастыі.

На першы погляд фактар другасны. Але ў ім ёсць агромністая супрацьвага таму, што адбывалася наўкол: пастаянныя бойкі на працягу 2,5 стагоддзяў паміж Уладзіміравічамі за Кіеў, Ноўгарад, Пскоў, Смаленск, Чарнігаў і іншыя гарады і землі. У гэты ж самы час полацкія князі толькі адбівалі чужынскія напады ці хадзілі паходамі за межы сваёй дзяржавы. Пават пасля смерці Усяслава Брачыславіча, калі ўзнікла спрэчка паміж яго сынамі Глебам і Барысам, потым унукамі Рагвалодам і Барысам, то яна не тычылася цэласнасці зямлі і вылучэння з яе самастойных княстваў-дзяржаў (напрыклад, Менскай ці Друцкай), а толькі за ўладаранне і княжанне ў самім стольным горадзе Полацку, а значыць і ва ўсёй дзяржаве.

Гэтая палітычная цэласнасць Полацкай зямлі пры ўчунай яе політнічнасці, можам меркаваць, сталася падмуркам для далейшых дзяржаватворчых працесаў XIV – XVII стагоддзяў.

Другое. Лаўрэнцьеўскі летапіс над 1176 годам паведамляе: «Новгородци бо изначала и Смольняне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти, яко на дому (думу) на веча сходятся, на что же старейшии сдумають, на том же пригороди стануть». Большасць гісторыкаў пры розных ацэнках гэтай з’явы сыходзіцца на думцы, што веча (даслоўна «савет») бярэ свой пачатак з родаплемянных адносінаў. Лічыцца, што пры паступовай трансфармацыі родавых адносін у феадальныя яно практычна знікае ў IX – X стагоддзях, нанова адраджаецца ў сярэдзіне XI стагоддзі, набірае моц у XII і паступова знікае да XV стагоддзя. В. Сергіевіч у XIX стагоддзі, які першым даслоўнаў гэтую тэму, меркаваў, што веча было справед характэрна славянам ад часуў племянной арганізацыі. Аднак у далейшым М. Доўнар-Запольскі, Б. Гржаў, В. Янін, П. Талочка лічылі веча з’яваю «гарадавой» і перыяды яго існавання і ажыўлення звязвалі з ростам гарадоў. Сапраўды, аб наяўнасці ў славянаў і антаў агульнага сходу пісаў у VI стагоддзі. Пракопій Кесарыйскі. Ёсць некаторыя намёкі на рашэнне палітычных праблем шырокім колам тагачаснай грамадскасці ў часы Алега і Святаслава. Аднак першыя рэальныя згадкі аб сапраўдных вечавых сходах адносяцца ў Ноўгарадзе да 1016 года, Кіеве – 1068, Полацку – 1151 года. Адрозна трэба адзначыць, што ў блізкіх нам суседзях аналагічныя сходы зафіксаваны пісьмовымі крыніцамі толькі на ўзбярэжжы Балтыйскага мора: Вірка, Рыбе, Хэдаб’ю, Воліне, дзе яны называліся «цінг» (народны сход). У ранняй гісторыі іншых заходніх краін, у тым ліку і Польшчы, ажно да зацвярджэння Магдэбургскага права падобных з’яваў не зафіксавана. Апрача што ў антычнай Грэцыі, але аб гэтым ніжэй.

Цікава зрабіць адну рэмарку, паколькі мы гаворым аб кантэксце ў полацкай гісторыі. Першы цінг у шведскай Бірцы зафіксаваны пісьмовымі крыніцамі ў сярэдзіне XI стагоддзя. Падстава: канунг свеёў Олаў, у якога місіянер Анггарый просіць дапамогі ў хрысціянізацыі жыхароў горада, адказвае: «Але ж, ранейшыя святары былі выгнаны адсюль не каралеўскім загадам, але народным хваляваннем. Таму я не магу ўзяць смеласці зрабіць што небудзь дзеля вашай місіі, не спытаўшы нашых багоў і не даведаўшыся волі народа... Аднаведна іх звычайно, рашэнне аб любой грамадскай справе знаходзіцца менавіта ў аднадушшы волі народа, больш, чым ва ўладзе караля» [9, с. 83 – 84]. У гэтай сувязі адзначым, што аналагічную праблему хрысціянізацыі Кіева і Ноўгарада князь Уладзімір у канцы IX стагоддзя вырашаў зусім інакш. Абраўшы са «старцамі» і дружнаю хрысціянства, ён загадаў усім патэнцыйным удзельнікам цінга-веча з’явіцца на беразе Дняпра для хрышчэння. Наўгародцаў, якія адмовіліся прымаць хрост, папросту рэзалі і тапілі тысячамі ў Волхаве пасланыя Уладзімірам Пуцята і Дабрыня. Падобных падзей у Полацку летапісцы не адзначылі, хаця ў адваротным выпадку міма наўрад ці б прайшлі. Ці не кажа гэта аб тым, што полацкая ранняя палітычная сістэма будавалася хутчэй па шведскаму, чым кіеўскаму і наўгародскаму ўзорам?

Характэрная і яркая дэталі: ноўгарадскае веча перыяду свайго росквіту ў XII стагоддзі вырашала многія пытанні, у тым ліку абрання епіскапа і архіепаіскапа. У Кіеве епіскап дасылаўся з Канстантынопаля, але ж удзелу ў вечавых сходах гэтыя іерархі не прымалі, праўда бласлаўлялі іх. У Полацку ж епіскап не

толькі быў пастаянным удзельнікам веча, але і замацоўваў сваёй пячаткаю «Святой Сафіі» яго рашэнні, як, дарэчы, і палітычныя, і гандлёвыя дамовы.

Многія гісторыкі, вывучаючы феномен веча, у выніку схіляюцца да функцыі правядзення ім вузка-класавых (саслоўных) інтарэсаў гарадской верхушкі: баяраў, буйных землеўладальнікаў, гандляроў, цэхавікоў. Маўляў, праз веча «чэрнь» лічыла, што яна кіруе, і гэтым абмяжоўваўся яе ўдзел у дзяржаўных справах. А гарадскі набілітэт, абапіраючыся на выказаную (створаную імі самімі) волю народа, правіў рэальна. Магчыма, у многіх выпадках так яно і было. В. Янін, каментуючы летапіснае паведамленне аб «ноўгарадскіх 3000 залатых паясах», прыйшоў да высновы, што гэта былі хутчэй за ўсё прадстаўнікі тых 300 сядзіб, якія месціліся ў горадзе. Яны прадстаўлялі не толькі насельніцтва «канцоў», але і ўсіх тых, хто пражываў на тэрыторыі сядзіб – практычна ўсіх насельнікаў Ноўгарада. Менавіта яны на веча абіралі сабе пасадніка, апрача князя-рурыкавіча, якога дасылалі з Кіева.

У Полацку пасаднікаў не было. Намеснікі вялікага князя з'явіліся толькі ў 1392 годзе з моманту ўваходжання горада ў склад ВКЛ. Да таго часу веча існавала паралельна з княжацкай уладаю. І гэтакім ёсць тлумачэнне, найперш у тым (аб чым мы пісалі вышэй), што ўсе князі былі сваімі, так бы мовіць, «хатнімі». Рагвалодавічы-усяславічы не залежна ад таго, у якіх гарадах Полацкай зямлі яны сядзелі, былі мясцовымі радавікамі. Яны ніколі не прэтэндавалі і не займалі «сталы» ні ў Кіеве (у 1068 годзе Усяслаў стаў кіеўскім князем не па сваёй волі), ні ў Ноўгарадзе, Смаленску ці Чарнігаве. Нават Усяслаў Брачыславіч на ўласную волю адмовіўся ад Кіева. З другога боку, спробы ўладкаваць кіеўскіх стаўленікаў у Полацку (напрыклад, Мсціслава Ізяславіча ў 1069 г.) завяршалася для іх трагічна. Магчыма, падобныя «хатнія» адносіны да ўласных князёў дазвалялі палачанам у сярэдзіне XII стагоддзя падзвычайна свавольна вырашаць іх лёс, праганяючы і запрашаючы то аднаго, то другога.

Безумоўна, у гэты час у Полацку сярод гараджан склаліся, дакладней, вылучыліся, грамадска-сацыяльныя групы. Пад тэрмінам «людзі» можна бачыць у прынцыпе ўсіх гараджан (альбо прадстаўнікоў сядзіб, тапаграфічныя памеры якіх, па археалагічных дадзеных, былі не толькі супаставімымі з ноўгарадскімі, але часам і пераўзыходзілі апошнія). А вось пад тэрмінам «мужы», як і пазней, у XIII – XIV стагоддзях хутчэй за ўсё выступаў абраны «людзьмі» вышэйшы орган гарадскога самакіравання, легітымнасць якога пацвярджалася і падтрымлівалася епіскапам ад імя Святой Сафіі.

У гэтым кантэксце немагчыма абмінуць факт існавання грэчаскай, афінскай, «агорскай» дэмакратыі V стагоддзя да нараджэння Хрыстова, якая таксама абапіралася і падтрымлівалася ад імя політэістычнага Алімпа. Нехта адразу скажа, што любыя прамыя паралелі тут не да места. Аднак пагадзіцца, што паралелі паміж Грэцыяй і паўночна-еўрапейскім супольніцтвам куды бліжэйшыя і храналагічна і тэрытарыяльна, чым між егіпецкімі і амерыканскімі пірамідамі. У навуковай літаратуры нават усталяваўся тэрмін, вызначаючы характар існавання Полацка, Ноўгарада і Пскова як «горад поліс» па аналогіі з грэчаскімі. Магчыма, і нават верагодней за ўсё, ніякай люстраной пераемнасці не было. Аднак існаванне вельмі падобных гарадскіх (сацыяльна-палітычных) структур у розных храналагічных спектрах дае падставу шукаць аналагічныя (падобныя) умовы фарміравання дадзенага феномену. На наш погляд, яны не столькі ў родаплемянных вытоках, а ў прычынах сумеснага пражывання людзей на абмежаванай гарадской тэрыторыі. Узгадаем фінікійцаў і падпарадкаваўшых сабе Грэцыю рымлянах.

Полацкую дэмакратыю, разам з тым, таксама не варта абсалютаваць. Па аналогіі з Ноўгарадам яе наўрад ці можна называць «вечавай рэспублікай». Але і на кіеўскую манархію, дзе веча з'яўлялася стыхійна толькі ў моманты бунтаў, полацкі строй не падобны. У Полацкай зямлі хутчэй можна казаць аб існаванні абмежаванай «парламенцкай» манархіі. Права полацкіх князёў на землі, куды іх наклікалі, паступова стала «родавым», бо наступныя насля Рагвалода генералы ўжо нараджаліся на іх. Аднак яно не дазваляла князям распараджацца гэтай самай дарагой у свеце нерухомасцю на свой лад. Нашчадкі Усяслава Полацкага ўступалі ў крывавыя сутычкі за бацькоўскую спадчыну, але канчаткова вырашалі, хто з іх будзе сядзець у Полацку, Менску ці Друцку: веча альбо яго прадстаўнікі ў асобах абраных «мужоў».

Таму і не дзіва, што закат гэтага абмежаванага народаўладдзя (абмежаванай манархіі) пачаўся ў XIII стагоддзі, калі згасла полацкая княжацкая дынастыя. Апынуўшыся безабароннымі перад тварам знешняй агрэсіі, палачане пайшлі на саюз з ВКЛ і заправілі да сябе літоўскіх князёў. Толькі трываласцю полацкіх палітычных традыцый можна растлумачыць тое, што да канца XIV стагоддзя ўзаемаадносіны паміж гараджанамі, чые інтарэсы прадстаўлялі баярскія роды, цэхавікі і гандляры, будаваліся на прынцыпе «старыны не рушым, навіны не ўводзім». І гэта быў адносна спакойны і надзвычай крэатыўны з пункту гледжання развіцця эканомікі для горада час.

Са з'яўленнем у Полацку вялікакняжскіх намеснікаў, якія імкнуліся падпарадкаваць сабе практычна ўсе сферы гарадскога жыцця ад адміністрацыйнага кіравання да суда і падаткаў, пачаўся нсрыяд доўгага і жорсткага супроцьстаяння. Аб'ектыўна ў гэтым не было нічога дзіўнага. Развіццё ўсёй еўрапейскай цывілізацыі ішло шляхам тэрытарыяльных узбуйненняў, паглыбленнем феадальных адносін, зразумела, на карысць феодалаў і манархаў (Францыя, германскія каралеўствы, Іспанія, Брытанія і г. д.). Аднак, што тычыцца Полацка, маладое новастворанае Вялікае княства Літоўскае перацаніла свае здольнасці. Супроцьстаянне вялікакняжскай адміністрацыі з гараджанамі зацягнулася на цэлае стагоддзе, якое адзначана

шматлікімі выступленнямі і скаргамі гараджан вялікаму князю і каралю на свавольствы намеснікаў. Галоўным аргументам спрэчкі былі спасылы на тое, што «снакоп веку» падобнага не было (павіннасці, палаткі, дзюржаўныя, мясцовыя і мытныя зборы, абавязкі на грамадскіх працах, накіштатт умацавання гарадскіх вежаў і паркану і г.д.). Сёння крыніцазнаўчая база дазваляе сцвярджаць, што ў сваіх аргументах палачане, мякка кажучы, казалі не ўсю праўду. Тым не менш яны перамаглі.

У 1498 годзе горад атрымаў грамаду (прывілей) на Магдэбургскае права. Здаецца, менавіта гэта меў на ўвазе акадэмік Б. Грэкаў, калі ў сваёй фундаментальнай працы «Кіеўская Русь» адзначыў, што вечавы лад долей за ўсё захавалася ў заходніх і паўднёва-заходніх вобласцях так званай Кіеўскай Русі. Гэта праўда, але толькі часткова, бо ў канцы XV стагоддзя самога вечавога ладу ні ў Полацку, ні ў Ноўгарадзе ўжо не было. Аднак захаваліся традыцыі самакіравання, якія снелым зернем узышлі на глебе еўрапейскага гарадскога права. Менавіта ў Полацку як нідзе (нягледзячы на тое, што Полацк на Беларусі быў не першым. Першае – Берасце, атрымаўшае права ў 1390 годзе) гэтыя прававыя ідэі былі не новымі, але традыцыйна зразумелымі і таму жаданымі. Дарэчы, Ноўгарад яшчэ ў 1471 годзе (на 1/3 заселены крывічамі) быў захоплены і разораны Іванам III пры падтрымцы татар. Пасля чаго на працягу наступных паўтара дзясятка гадоў выразаны, абрабаваны і расселены. Тут, у адрозненне ад Полацка, вечавыя традыцыі згаслі хутка і назаўжды.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што традыцыі народаўладдзя, існаваўшыя ў Полацку, не проста дольш захоўваліся на беларускіх землях у параўнанні з блізкімі суседзямі (і чаго не існавала ўвогуле ў тагачаснай Заходняй Еўропе), але нават былі нсад'емнай часткай палітычнай сістэмы. Можна спрачацца, ці была гэта ўлада ўсяго народа, улічваючы і так званы «плебс», альбо толькі набліжэнныя верхавіны. Хутчэй гэта пытанне храналогіі. Але факт існавання з'явы, яе традыцыі, якія на вялікім рахунку прагледжваюцца ажно да сеймаў ВКЛ і Рэчы Паспалітай, а таксама выбарнасці вялікага князя і караля, яскрава сведчаць на карысць «веча» ва ўсіх ягоных праявах: «старцаў», «княззей», «мужоў», «паноў радцаў» і соймаў усіх рангаў – пераконнае ў традыцыйнасці і сталасці менавіта полацкай дзяржаватворчай структуры ад яе пачатку да позняга сярэднявечча.

Трэціе. Мы пісалі вышэй аб Полацку як першым цэнтры распаўсюджвання хрысціянскай веры на беларускіх землях. З пункту гледжання вядомых сёння фактаў, не аспрэчваючы нават так званы кіеўскі вектар, гэта так. І першая звестка аб скандынаве Торвальдзе Вандроўніку, які заснаваў манастыр у Полацку, і гіпатэтычны, але ворагодны першы гарадскі храм Святой Багародзіцы X стагоддзя, зразумела, Сафійскі сабор і г.д. – усё жа на карысць Полацка як хрысціянскай мітраполіі сваёй дзяржавы. Аднак, зыходзячы з вышэйсказанага, узгадаем, што на вяршыні таго цывілізацыйнага «цунамі», якое кацілася да нас ад Месапатаміі і Егіпта і не паспела дакаціцца з Манголіі, вяршыня дзяржаўнай улады заўжды атаясамлялася і з вяршыняй улады духоўнай, боскай. У хрысціянскай лактрыне гэта атрымала сваё канкрэтнае ўвасабленне: «Любая ўлада ад Бога». І таму папярэдняча не менш як пяці тысячагадовая традыцыя палітычных вераванняў. Прасцей кажучы, палачане, як і ўсе іншыя, калісьці таксама былі язычнікамі не ў сэнсе іншых моваў – «языкоў», а як носбіты вераванняў у прыродныя персаніфіцыраваныя (боскія) з'явы. На першы погляд, здаецца, простая, шараговая выснова. І гэта так. Калі толькі не задумацца над фактам існавання ў XIX стагоддзі капішча Перуна і Бабы-Ягі на Валовым азёрку пад Полацкам [14, с. 109], шматлікіх святых камянях, гаях, азёрах на ўсёй Беларусі. Прычым іх канцэнтрацыя этнаграфічна і сёння прыпадае на поўнач краіны – былою Полацкую зямлю.

Але размова крыху не аб тым. Княжацкая ўлада «ад Бога» тое самае, што і язычніцкая ўлада «ад багоў». У дахрысціянскай традыцыі пераддзяржаўнага будавання вялікі (галоўны) князь заўжды і абагаўляўся і міфалагізавалася [15, с. 349 – 350]. Князю было неабходна канцэнтраваць у сваіх руках не толькі «зямное» ўладарства, але і нябеснае. Найбольш вядомы прыклад – язычніцкі пантэон князя Уладзіміра ў Кіеве 980 года, дзе на чале быў пастаўлены бог вайны і маланак Пярун, найбольш адпавядаючы перыяду так званай «вайскавай дэмакратыі». Ці больш старажытны прыклад – Егіпет з фараонам-богам. У сілу кантэкстных прычынаў Полацк не мог абмінуць гэтай прыступкі. І фіксуем мы яе пісьмова ўжо ў XI стагоддзі, калі Усяслаў Брочыслававіч нараджаецца «ад валхавання». Таксама, калі ў 1092 годзе ў Полацку з'яўляецца язычніцкае «наў'е» і Бог карае «паганых» палачанаў за іх нявер'е ў Хрыста. Гэтую факталагічную тэму можна было б цягнуць і далей праз падвойныя імёны полацкіх князёў, праз двоверства (пераход ад адной веры – язычніцкай, да розных хрысціянскіх) полацкіх і літоўскіх князёў Гедыміна, Войшалка, Альгерда, Андрэя Полацкага, Вітаўта, Ягайлу і інш., ажно да бабулі Насты, што на прыканцы 70-х гадоў мінулага стагоддзя малілася Хрысту каля каменя на выгане ўласнай вёскі пад Вілейкаю.

Пакідаючы ўсё гэта ў падтэксе, мы прыйдем да высновы, што на ранніх этапах фарміравання Полацкай дзяржавы (як, з некаторымі агаворкамі, і на наступных) уладная аснова Полацкай зямлі, як і яе эканамічная аснова, былі непарыўна звязаны з ідэалагічнай (тэалагічнай) асноваю. Вышэй мы пісалі, што няма фактаў ні прымусовага, ні не прымусовага хросту Полацка. Аднак хрост адбыўся, і ў маштабах усёй зямлі. Археалагічныя крыніцы, раскопкі курганоў паказваюць, што ў цэлым працэс расцягнуўся не менш як на II стагоддзі. Маючы на ўвазе прыкметы хрысціянскага кulta на васковых, аддаленых ад гарадоў прасторах. (Дарэчы, цікава было б у дэталю прасачыць гэтую дынаміку). І безумоўна, што ў Полацку

ініцыятарам прыняцця новай веры выступалі вялікія князі, абаліраючыся, як шведскія канунгі, на мясцовы «цінг» – веча. Яны ж потым будавалі храмы, фундавалі манастыры. Мы добра ведаем, што Узвіжанскі Крыж Лазару Богшу замовіла Святая Еўфрасіння. Аднак, на чые грошы? За чый кошт ёй было аддадзена Сяльцо пад Полацкам? Якім коштам будаваўся манастыр і храмы ў ім? Можа, часткова і з царкоўнай дзесяціны, але хто гэтую дзесяціну выдаткаваў царкве? Рытарычныя пытанні...

Апрача таго, што прыняцце хрысціянства ў Полацку было ўсвядомленым і асэнсаваным крокам, як і іншымі «варварамі» Еўропы, яно адбылося па згодзе. Як паміж афіцыйнаю еўрапейскаю лацінкаю і рэальнай размоўнай франкскаю моваю; пісьмовай царкоўна-балгарскаю і пабытоваю полацкай, ноўгарадскай і кіеўскай; афіцыйнымі іерогліфамі Люксора і размоўнаю моваю нубійцаў. Нарэшце, як ісці далей, то паміж літаратурнаю беларускаю (рускаю, кітайскаю) і размоўнаю паляшучкай (разанскаю, гуанджоўскаю). У працяг думкі не складана зразумець, чаму Біблія выдадзеная палачанінам Францыскам давала яго да «нястачы» садоўніка: не той моваю пераклаў Святое Пісанне, не афіцыйнаю, не прынятаю ў набажэнстве не тое што на Маскоўшчыне, але нават і на радзіме.

Афіцыйнае хрысціянства Полацкай зямлі як раз тым і адрознівалася ад усіх суседзяў (і блізкіх і дальніх) што не было агрэсіўным. Ажно да XVII стагоддзя мы не ведаем на нашых землях канфесійных сутычак. Маюцца на ўвазе не ўзаемаадносіны паміж канфесіямі хрысціянскімі, але і паміж хрысціянамі і язычнікамі. У той жа час падобных прыкладаў безліч: ад Ноўгарада і Пскова да Заходняй Еўропы сярэднявечнага часу. І ў гэтым факце стрыжнем для разумення можа быць толькі тое, што сёння мы называем беларускай талеранцыяй, цярымасцю, і што ў часы Полацкай Зямлі, верагодна, называлася «ламоваю», «ладам». У традыцыйнай формуле «старыны не рушым, навіны не ўводзім» на першым месцы для палачанаў заставалася «старына», бо «навіна» так ці іначай прыходзіла, прымушала лічыцца са сваім прыходам па за іх жаданнямі. Ім даводзілася і мірыцца, і прыстасоўвацца да гэтай «навіны», адкуль бы яна не прыходзіла: ці ад князя, Богам вызначанага, ці ад адміністрацыі ВКЛ, ці ад умоваў Ганзы. Гэта былі аб'ектыўныя патрабаванні часу. Аднак палачане ўпарта трымаліся сваёй мінуўшчыны, сваіх правоў, вольнасцяў, у тым ліку і духоўных. Паважаючы (і абіраючы ў пэўныя часы) князя, палачане згаджаліся на інавацыі, пакідаючы за сабою права заставацца ў ранейшых «старых» традыцыях. Адсюль і неверагодная жывучасць сапраўднага дваяверства, аб'ектыўная прыстасаванасць хрысціянскага календара да язычніцкага земляробчага цыкла, якія ні тады ні зараз не ўспрымаюцца кантрапунктамі ў разуменні агульнасці жыцця і веры, веры і жыцця, існасці і існавання.

Сёння можна толькі рабіць здагадкі, як тое было паўтары тысячагоддзя таму. Аднак кантэкст, і духоўнага у тым ліку, існавання быў закладзены Полацкам. У асобах яго князёў і ў супольнасці грамады горада і яго «прыгарадаў».

Чацвёртае. У сувязі з традыцыйнасцю полацкага ладу і асаблівасцямі хрысціянства нельга абыйсці феномен, які акадэмік В. Янін назваў «полацкім матрыярхатам». Ён першы звярнуў увагу на гендэрны склад калекцыі віслых пячатак XII стагоддзя з Полацка [16, с. 68 – 70, 231 – 232]. Сярод апошніх – пячаткі княгіні Сафіі, Еўфрасінні Полацкай з выявай невядомай святой. У 1998 годзе на тэрыторыі Спасаўскага манастыра ў Полацку была знойдзена яшчэ адна віслая свінцовая пячатка XII стагоддзя. Яна таксама належала жанчыне. На нашу думку сястры Еўфрасінні – Еўдакіі, якая прыняла пасля сястры ігуменства ў манастыры. Не будзем зараз прыводзіць увесь комплекс даследаванняў і аргументацыяй, паколькі гэта тэма для асобнага артыкула. Адзначым толькі самае істотнае. Першае, гэта тое, што падобныя свінцовыя пячаткі называюцца віслымі, бо прывешваліся да дакументаў. Правам мець пячаткі валодалі альбо князі ці намеснікі, альбо іерархі царквы, бо дакументы неслі дзяржаўную ці рэлігійную інфармацыю. Гандлёвыя пячаткі называюцца пломбамі, яны маюць іншую форму, памеры і легенды.

Па-другое, многія даследчыкі неаднойчы пісалі аб асаблівым становішчы полацкай дзяржаўнай улады ў XII – XIII стагоддзях. Але звернем таксама ўвагу, што першыя вядомыя дамовы Полацка з Рыгаю і Гоцкім берагам, як і наступныя са Смаленскам, заключаліся ад імя Святой Сафіі. Натуральна, меўся на ўвазе не сам Сафійскі сабор, але інстытут полацкага епіскапату, і можа нават шырэй – усёго хрысціянскага кліру, ці зусім шырока – ад усіх хрысціян Полацка. Такім чынам, мы бачым надзвычай высокі статус менавіта царкоўнай арганізацыі Полацка, якая, на прыкладах ламоваў, лічылася больш высокаю палітычна, чым нават княжацкая ўлада.

І ў гэтым няма нічога дзіўнага. Перыяд пастаяннай змены князёў, а разам з імі, ці перад ім, змены дамінуючай сілы ў баярска-купецкім асяроддзі (чытай на вечавой плошчы), не даваў стабільнасці ў грамадстве, калі б яно было заснавана толькі на свецкай палітычнай уладзе. У XII стагоддзі полацкія епіскапы безумоўна пастаўляліся кіеўскім мітрапалітам. І таму іх нельга было разглядаць іначай як незалежную сілу, стаячую вышэй палітычных інтарэсаў той ці іншай групы, таго ці іншага князя. Да таго ж, уласна кажучы, прызвае і сама хрысціянская вера. Таму абсалютна нармальна лічыць, што ў час, калі ў горадзе адсутнічала свецкая ўлада, яе браў на сябе вышэйшы прадстаўнік кліру.

Чытач мае права запытаць, а прычым тут жаночы полацкі радавод, нават сама Святая Еўфрасіння, калі ў праваслаўнай царкве ніколі не было і няма ніводнага епіскапа-жанчыны? Гэта так, аднак звернемся

да статыстыкі і мы пабачым, што цягам многіх гадоў крыніцы проста не згадваюць полацкіх епіскапаў. Самае простае і лагічнае дапусціць, што іх не ведалі, а таму і не ўпісалі ў крыніцы. Аднак таксама можна дапусціць, што іх і не было. Сярод епіскапаў менавіта гэтага перыяду вядомы Нікіфар, пастаўлены ў Полацк, а ў 1096 годзе прызначаны князем (цікавы факт!) мітрапалітам кіеўскім. Памёр у 1121 годзе [17, с. 23]. Ён прызначыў у Полацк Міну ў 1105 годзе. Памёр Міна ў 1116-м. Наступны, Казьма, з'явіўся толькі ў 1143 годзе (у 1157-м згадваецца Казьма епіскап Галіцкі, калі быў пастаўлены на кафедры і яшчэ раз пад 1165 годам. Не выключана, што Казьма, згаданы ў 1143 -- 1156 гадах як полацкі епіскап, і Казьма Галіцкі – адна асоба [16, с. 58] і кіраваў пастваю ў Полацку па 1147 годам. Потым быў выдалены і праз некаторы час зноў з'явіўся ў Полацку. Наступны, Дыянісій, быў рукапакладзены ў 1156 (1166) і памёр у 1182 (1183) годзе.

Такім чынам, атрымоўваецца, што ў 1116 – 1143 гадах і потым некаторы час паміж 1143 і 1156 гадамі ў Полацку не было епіскапаў. Нагадаем, што калі абавірацца на храналогію жыцця Еўфрасінні, то ў 1116 годзе ёй было 12 год, а ў 1143-м адпаведна 39 год. Звернем увагу яшчэ на адну храналагічную акалічнасць. Менавіта на час адсутнасці ў Полацку епіскапаў прыпадае выгнанне полацкіх князёў у Візантыю – 1129 – 1140 гады (у 1133-м вярнуўся Васілька). Гэты факт у некаторай гіпатэтычнай ступені можна тлумачыць і тым, што полацкі епіскап як духоўнік полацкага князя і ўсяго радаводу таксама падзяліў з імі ўсе цяжкасці выгнання. Але так ці іначай, нават на момант, калі вярнуўся першы князь, Еўфрасінні было каля 29 гадоў і яна была ўжо ігуменчай. А да моманту вяртання астатніх князёў ёй споўнілася 36 гадоў, да моманту з'яўлення епіскапа Казьмы – 39. У час адсутнасці епіскапа паміж 1143 -- 1156 гадамі Еўфрасінні адпаведна 39 – 52 гады.

Паўстае лагічнае пытанне: хто браў на сябе палітычную ўладу і духоўную адказнасць за паству ў Полацку падчас адсутнасці і князёў, і епіскапаў, у час, калі не назіраецца ніякай актыўнасці полацкага веча? На наш погляд, мы не знойдзем іншай асобы, з вядомых нам, акрамя Еўфрасінні (Прадславы) Полацкай. І толькі гэтым можна паглумачыць наяўнасць у яе дзяржаўнай адміністрацыйнай пячаткі і факт знаходкі другой пячаткі, уладальнікам якой была жанчына-манахіня з полацкага Спасаўскага манастыра.

І гэта толькі частка цікавых гістарычных фактаў і загадак у гісторыі «полацкага матрыярхату». У ранняй гісторыі – IX – X стагоддзях – гэта папулярнасць і некаторая нават традыцыйнасць у наданні жанчынам княжацкіх радоў імянаў Прадслава, Прадзіслава, Перадслава, Звеніслава і г.д. Прычым многія з іх так ці іначай былі звязаны менавіта з полацкім радаводам. У больш позняй гісторыі – аповед XIII стагоддзя, запісаны В. Тацішчавым, аб праўленні ў Полацку Святохны – княжацкай жонкі [18, с. 1 – 10]. Але самае цікавае ў аповедзе гэта бязмежная ўлада Святохны і поўная бездапаможнасць князя. З выраджэннем полацкай княжацкай дынастыі і з'яўленнем у горадзе літоўскіх князёў «матрыярхат», відавочна, сыйшоў у нябыт.

Пятае. Культурная аура Полацка. Безумоўна, яна перагукаецца з духоўнай спадчынай, але разам з тым і самастойная. У дадзеным выпадку пад культурай нам бачыцца тое вымярэнне ў існаванні палачан, якое перадавалася ці не на генным узроўні. Яно ўпітывала шматлікія інавацыі, але заўжды перапрацоўвала іх, застаючыся як у агульнацывілізацыйным кантэксце, так ва ўласным, непаўторным полацкім. Да сённяшняга часу няма асобнай працы, якая была бы прысвечана культуры Полацкай зямлі ці Полацку ўвогуле, на момант яго і ўзвышэння, і існавання ў развітым сярэднявеччы, і ў часы заняпаду ў XVII – XIX стагоддзях. Гэты спадчыны «будынак» не рэстаўруецца, а толькі разбіраецца па цаглянах асобнымі даследчыкамі: то аб асобных правах матэрыяльнай культуры па археалагічных дадзеных, то па ўзорах выўленчага і дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, то на архітэктурныя «цагляны», то на славытых імёнах і г.д. Больш-менш прыстойная карціна была складзена толькі за перыяд жыцця і дзейнасці Ф. Скарыны, калі ў 90-я гады мінулага стагоддзя да 500-годзя першадрукара выдаўся шэраг кніг аб ім і яго часе. Але агульнага разумення аб тым, адкуль яна з'явілася і што нам дала – няма. Апрача і без таго вядомых фактаў: «Слова аб паходзе Ігара», Саф'іі, Еўфрасінні, Спасаўскага манастыра, крыжа Лазара Богшы, Скарыны, Семёна і г.д. Храналагічна вытрыманая, але не патлумачаная лінейка з'яў. Тэма, безумоўна, для асобных даследаванняў і не адной кнігі.

Мы прапануем толькі некалькі думак-гэзісаў, якія маглі бы падказаць шляхі ў пошуках адказу на простае пытанне: «Чаму культура Полацка і Полацкай зямлі да сённяшняга часу ляжыць у падмурку беларускай нацыі?». Відавочны прасты адказ: яна была першай. Першай для нас, на нашых землях, у нашай цывілізацыйнай прасторы. Між тым рыцарскую баладу аб няўдалым паходзе ноўгарад-северскага князя Ігара толькі гіпатэтычна можна прыпісаць палачаніну і то часткова. Сафійскі сабор быў далёка не першым сярод аналагічных у хрысціянскім свеце. Манаскія ползвігі і заснаванне манастыроў увогуле на той час ужо мелі больш тысячагадовую гісторыю і прыклады. Першыя перагародкавыя эмалі, як на лазарэўскім крыжы, узніклі яшчэ ў Егіпце і Грэцыі, былі вельмі папулярныя ў Візантыі, на славянскіх землях упершыню знойдзены на Украіне. Скарыну ў друкаванні славянскіх кніг рэлігійнага зместа апырэдзіў Швайпольт Фіоль у 1491 годзе ў Празе выпусціўшы «Актаіх» і «Часаслоў». А віршы і тэатральныя пьесы пісаў значна раней за Сімеона Полацкага і Гамер, і Апулей, і Дантэ Аліг'еры і г.д. І тады атрымоўваецца, што непаўторнасць полацкай культуры, як і ўсёй далейшай беларускай, толькі ў таленавітай адаптацыі да мясцовых умоваў дасягненняў культуры сусветнай ці еўрапейскай.

У прынцыпе і гэтага было б дастаткова, каб казаць аб яе ўнікальнасці. Бо, сапраўды, Полацк упершыню на беларускіх землях увабраў у сябе, сканцэнтрававу многія, калі не ўсе дасягненні папярэдняй і сучаснай культуры сваёй эпохі. Аднак, магчыма, гэта толькі вяршыня айсберга, які можна назваць полацкай этнакультурнай прасторай, якую перш за ўсё варта шукаць у этапах складвання полацкага этнасу. Спрэчкі і пытанні: «А кім жа яны, нарэшце былі гэтыя палачане-крывічы?» – не марныя. Адказу да сёння няма: ці славяне, ці балты, ці сімбіёз, уключаючы вулгар-фінаў? Калі прыйшлі, то адкуль, чаму паселі па рэках, займаючы гарадзішчы зніклай Дняпра-Дзвінскай культуры і штрыхавікоў? А можа, ні адкуль і не прыходзілі, а былі аўтахтонамі ледзь не з каменнага веку?

Адной з найважнейшых прыкмет любога этнасу з'яўляецца мова. Ранняя беларуская (полацкая) заўважана ўжо з XII стагоддзя, і што б там не казалі (асабліва з пункту гледжання тэорыі аб адзінасці і непадзельнасці так званай Русі і «старажытнарускага» народа да XIV – XV стст.), яна ўжо ў XII стагоддзі адрознівалася і ад мовы кіеўскіх летапісаў і наўгародскіх берасцяных грамаг. Не будзем прыводзіць прыклады, яны вядомы [19, с. 114 – 129]. Але ўжо ў той час, нават фанетычна прысутнічаюць нашы класічныя «дзэканне-цэканне», мяккае «ш» і фрыкатыўнае «г», нескладовае «ў». Другую фундаментальную адрознасць трэба, на наш погляд, шукаць у своеасаблівасці этнічных вераванняў і светапоглядах. А таксама ў іх спалучэнні з палітычнай і эканамічнай культурамі. Сучасная этнаграфічная навука зрабіла велізарную працу па пошуку, выяўленню, дакументаванню ўсіх праяваў беларускай этнаграфіі, у тым ліку і рэгіянальных. І гэта абсалютна слушна. Недарма Е. Раманаў, М. Доўнар-Запольскі, Б. Эпімах-Шыпіла і іншыя «першапраходцы» менавіта з этнаграфіі пачыналі спасціжэнне сутнасці беларускага народа. Ужо яны разумелі, што гэта ёсць самыя найглыбіннейшыя пласты беларускай існасці, у адрозненні ад пісьмовых гістарычных фактаў, якія ляжалі ды і зараз з большага ляжаць на паверхні.

Аднак справа ў тым, што робячы аналіз фальклору, дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, робячы высновы аб зямельным каляндарным цыкле беларусаў, сучасная этнаграфія рэдка робіць спробу рэтра-спектыўнага даследавання, сягаючы ў глыбіню стагоддзяў. Часней усё абмяжоўваецца XIX – пачаткам XX стагоддзя. Недастаткова распрацавана нават тэма пантэона язычніцкіх багоў. Дакладней, яны быццам бы і вядомы. Але не звязваюцца з канкрэтнымі прыкладамі (капішчамі, камянямі, выяўленчым мастацтвам, гістарычнымі крыніцамі), не зусім зразумела і храналагічная іерархія. Між тым менавіта Полацк упершыню ў нашай гісторыі даў прыклад унікальнага спалучэння язычніцтва і хрысціянства. Культурнае далучэнне да Полацка гістарычнай язычніцкай Літвы толькі падтрымала гэты стан «ін'екцыяй» традыцыйных светапоглядаў. І гэтая нітка цягнуцца да сённяшніх дзён. Пэўна, мы не знойдем сёння ў свеце (прынамсі ў Еўропе) ніводнага хрысціянскага народа, які быў бы такім язычніцкім па сутнасці. Яна зразумела з простага прыкладу: выбіць на святым камені крыж (як Барыс і Рагвалод), а потым прыносіць яму ахвяры, прасіць дажджу і ўраджаю. Ці як сёння – мець язычніцкі дзень памяці памерлых у якасці дзяржаўнага свята. Падобнага ва ўсёй Еўропе не знайсці.

Унікальнасць полацкай культуры трэба шукаць менавіта ў спалучэнні традыцый і інавацый. Дакладней, у прыняцці і развіцці інавацый, пры абавязковай умове захавання традыцый. Шматлікія народы, абярнуўшыся ў дзяржаўны стан, разумелі універсалізм хрысціянства, як мы разумеем сённяшняю і лабальізацыю. Рэшткі той дахрысціянскай культуры ў Цэнтральнай і Заходняй Еўропе пачалі вынішчацца яшчэ з часоў франкаў і былі дабіты інквізіцыяй. У Масковіі апошні ўдар быў нанесены Іванам Васільевічам, Рым і Візантыя яшчэ раней змянілі стагуй багоў на стагуй імператараў. І толькі ў Мінску на пачатку XX стагоддзя можна было прыйсці на бераг Свіслачы і памаліцца ля каменя, пакінуўшы ахвяру і багам і дзвюм служкам Севастеям. Малодшага сына раскулачылі ажно толькі ў 1930-х гадах [20, с. 47 – 50].

Менавіта з гэтых культурных нетраў выйшла непаўторная полацкая культура сярэднявечча. Зразумела, што культура любога народа непаўторная і своеасаблівая. Нават пры ўмове распаўсюджвання універсальных ідэй і універсалізацыі побыту. Іх творчая перапрацоўка і дае элементы адрознасці культур. Полацк XI – XIII стагоддзяў не толькі пацвярджае гэта, але і задае шэраг пытанняў, на якія да сёння няма адказу. Напрыклад, добра вядомы ўсім полацкі Сафійскі сабор. Сапраўды першы (пакуль не знойдзены іншыя) мураваны храм на нашых землях. Але чаму ён так адрозніваўся ад існаваўшых на той час сабораў Кіева, Чарнігава, Ноўгарада як сваімі выцягнутымі прапорцыямі, так і колькасцю купалоў? Адкуль у Сафіі, а потым і ў іншых храмах XII стагоддзя выцягнутасць крыжова-купальнай сістэмы, характэрная для храмаў Балгарыі і Сербіі? Гэта асаблівасць настолькі яўная і непаўторная, што падобныя храмы, пабудаваныя пасля Полацка і ў Смаленску, і ў Гародні, нават вылучылі ў асобную «полацкую школу дойлідства». Адкуль увогуле ў Полацку мог з'явіцца гэтак званы храм-трыконх, унікальны і нехарактэрны для ўсходнеславянскай сярэднявечнай архітэктуры? Чаму першы ў гісторыі Кіеўскай Русі жаночы манастыр узнік менавіта ў Полацку і першай паломніцай у Палестыну стала Еўфрасіння Полацкая? Якімі шляхамі ў Крыж-каўчэг, зроблены Лазарам Богшаю ў 1161 годзе, трапілі святыні: кроў Хрыстова, кавалкі крыжа, на якім яго распялі, фрагменты мошчаў святых першапакуннікаў? На чым пісалі старажытныя палачане, і куды нарэшце падзеліся полацкія летапісы? Не можа ў прынцыпе быць, каб гэтак званы Яропкінскі летапіс, які трымаў у руках М. Тацішчаў і які быццам бы згарэў у маскоўскім пажары

1812 годзе, быў адзіным летапісам у полацкай гісторыі. Дзе астатнія, калі сёння мы ведаем не толькі розныя летапісы Кіева, Ноўгарада, Пскова і г.д., але і розныя іх спісы. Чаму ў матэрыяльнай культуры горада гэтага часу так ярка праяўляюцца скандынаўскія, балтыйскія ўвогуле, і нават вугра-фінскія рысы. Асабліва ва ўпрыгожаннях? Пытанні можна было б доўжыць. Адказу на іх пакуль што няма. А гэта значыць, што застаецца вялізарнае поле для даследчыцкай працы ў разуменні і тлумачэнні феномена старажытнай полацкай культуры.

Полацк сапраўды – пачатак нашай гісторыі, прынамсі летапіснай. Сапраўдныя карані трэба шукаць значна глыбей. Але і гэтага дастаткова, каб мець рэальныя пачаткі для нацыянальнага часу адлічэння. І не толькі дзеля таго, каб пазначыць даты ў падручніках, не толькі, каб даць штуршок для раздумаў аб айчынай гісторыі, але і дзеля атаясамлівання сябе саміх у часе і прасторы не толькі агульнаеўрапейскай цывілізацыі, але ў свеце як даннасці. На працягу бягучага стагоддзя, па прагнозах навукоўцаў, колькасць «жывых» моваў зменшыцца да ста – ста пяцідзесяці. Літаральна кожны дзень знікае па адной. Між тым разам з мовамі не знікаюць культурныя набыткі. Наадварот, яны ўсё болей прыцягальны і таямнічы. Згадаем Месапатамію, кельтаў, фінікійцаў, індзейцаў Цэнтральнай і Паўднёвай Амерыкі і г.д. Полацкая прастора, нават для нас саміх дагэтуль не канчаткова зразумелая, для акружаючых яшчэ большая «Тэра інкогніта». Нешта нахшталт Мора Герадота ці Атлантыды. Разам з тым менавіта яна прывяла нас у цывілізацыйную супольнасць.

ЛІТАРАТУРА

1. Легенды і паданні / М.Я. Грынблат і [інш.]; пад агул. рэд. А.С. Фядосіка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 544 с.
2. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк IX – XIII вв. / Г.В. Штыхаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 136 с.
3. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст. Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1998. – 183 с.
4. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.
5. Древняя Русь. Город, замок, село / В.Г. Борисевич [и др.]; под общ. ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1985. – 432 с.
6. Тарасаў, С.В. Раннесредневечная беларуская дзяржаўнасць у еўрапейскім геапалітычным працэсе / С.В. Тарасаў; Ін-т гісторыі АН Беларусі; склад. А.А. Мяцельскі // Гіст.-археалаг. зб. – Мінск: ТЭА «Сантанас», 1993. – Ч. 2. – 184 с.
7. Бродель, Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1992. – 680 с.
8. Бектинеев, Ш.И. Переодизация денежного обращения на территории Беларуси с IX в до Люблинской унии 1569 г. / Ш.И. Бектинеев // Гіст.-археалаг. зб.; Ін-т гісторыі АН Беларусі; склад. А.А. Мяцельскі. – Мінск: ВПП Дзяржэканомплана Рэсп. Беларусь, 1994. – № 4.
9. Славяне и норманны в ранней истории балтийского региона // Славяне и скандинавы / И. Херман [и др.]; под общ. ред. Е.А. Мельниковой. – М.: Прогресс, 1986. – 412 с.
10. Воранаў, С. Рэканструкцыя і мадэліраванне старажытных рачных і марскіх шляхоў / С. Воранаў, А. Кіштымаў, С. Тарасаў // Беларус. гіст. часоп. – Мінск, 2005. – № 1. – С. 3 – 10. – № 3. – С. 3 – 14.
11. Рябцевич, В.Н. Пумизматика Беларуси / В.Н. Рябцевич. – Мінск: Польшыя, 1995. – 687 с.
12. Памяць. Полацк / пад агул. рэд. Г.П. Пашкова. – Мінск: Беларус. Энцыкл., 2002. – 912 с.
13. Седов, В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В.В. Седов. – М.: Наука, 1970. – 214 с.
14. Без-Корнилович, М.О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии / М.О. Без-Корнилович. – СПб.: Типография III отд. собств. Е.И.В. Канцелярии, 1855. – (Справ. изд.-е факсим. типа под ред. В.Н. Татура. – Мінск: ООО «Алфавит». – 356 с.).
15. Рыбаков, Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 784 с.
16. Янин, В.Л. Актовые печати Древней Руси X – V вв. / В.Л. Янин, П.Г. Гайдуков. – М.: Наука, 1970. – Т. I: Печати X – начала XII вв. – 504 с.
17. Мельников, А.А. Путь непечален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси / А.А. Мельников. – Мінск: Изд. Белорусской православной церкви Московского Патриархата, 1992. – 242 с.
18. Майоров, А.В. Из истории белорусского летописания: полоцкая летопись В.П. Татищева / А.В. Майоров // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А. Гуманитарные науки. – 2005. – № 1.
19. Тарасаў, С.В. З гісторыі полацкай эпіграфікі X – XV стст. / С.В. Тарасаў // Кніжная культура Беларусі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 224 с.
20. Ляўкоў, Э.А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны / Э.А. Ляўкоў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 208 с.